

І.Ф. Черніков

ДО РОЗРОБКИ ТЕМИ «ТУРЕЧЧИНА У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 рр.)»

Світлій пам'яті Тамари Гаврилівни Чернікової, дружини моєї...

МИНУЛО 70 років з того лиховісного дня, коли 1 вересня 1939 р. збройні сили нацистської Німеччини раптово атакували і перетнули західні кордони Польщі. З вересня Англія та Франція, зв'язані з цією країною союзницькими зобов'язаннями, оголосили Німеччині війну. Друга світова війна стала реальністю.

За масштабами небаченого й нечуваного кровопролиття та велетенських руйнацій ця війна не має собі рівних. Її полум'я охопило 4/5 населення земної кулі на величезних просторах Європи, Азії й Африки. Загальна кількість мобілізованих до національних армій перевищила 110 млн. Кількість тільки загиблих, за офіційними (явно заниженими) даними, становила понад 50 млн. осіб¹, а за іншими – близько 70 млн. Що ж до України, то її людські втрати, за сучасними підрахунками, становлять близько 9 млн. осіб².

Якого ж характеру набули міжнародні відносини республіканської Туреччини, а відтак її зовнішньополітична орієнтація у період війни, що почалася?

Минуло менш як 10 місяців, коли пішов із життя (10 листопада 1938 р.) її засновник та перший президент Мустафа Кемаль Атаюрк. Цей видатний державний і військовий діяч, політик і дипломат пильно стежив за розвитком міжнародних подій напередодні Другої світової війни. Адже це неспростовний факт, що, коли загроза миру та безпеці в Європі відчутно посилилася у зв'язку з приходом Гітлера до влади у Німеччині, М.К. Атаюрк реагував на ці події цілком однозначно. В інтерв'ю американській журналістці Гледіс Бекер (21 червня 1935 р.) він, зокрема, зауважив: «Деякі нещирі керівники, не беручи до уваги серйозність війни, стали агентами агресії. Вони обдурили нації... спотворивши національні ідеї та традиції, зловживаючи ними...»³. Президент

Туреччини далі підкреслив: «Якщо раптово... вибухне війна, нації повинні не вагаючись організувати збройну відсіч агресорові та об'єднати свою... міць»⁴. Оцінюючи складну ситуацію на Балканах у 1937 р., що продовжувала загострюватися, Атаюрк виступив з досить різким попередженням: «Хто нападе на балканські кордони, той може обпектися»⁵.

Вже на початку Другої світової війни, коли президентом Турецької Республіки був Ісмет Іненю⁶ (1884–1973), а прем'єр-міністром – Рефік Сайдам⁷ (помер 8 липня 1942 р.), у зовнішньополітичному курсі цієї близькосхідної й водночас балканської країни все більше посилювалися тенденції до проведення, по суті, політики нейтралітету між двома протидіючими угрупованнями: англо-французьким блоком, а згодом і США та державами «осі» Берлін – Рим, тобто Німеччиною та Італією, а також Японією.

Ще напередодні війни офіційна Анкара мала у своєму «активі» спільні турецько-англійську від 12 травня 1939 р. та турецько-французьку від 25 червня 1939 р. декларації «про взаємодопомогу»⁸, які були необхідним підґрунтям для оформлення згодом тристороннього союзного договору. І справді, такий договір був підписаний в Анкарі 19 жовтня 1939 р. терміном на 15 років прем'єр-міністром Туреччини Р. Сайдамом та послами Великої Британії і Франції у цій країні відповідно Х'ю Нетчбелл-Х'югессеном та Рене Массіглі⁹.

Згідно з договором, передбачалося надання з боку Англії та Франції військової допомоги Туреччині на випадок, якщо остання стане жертвою агресії з боку будь-якої європейської держави; договір також зобов'язував Туреччину виступити єдиним фронтом зі своїми союзниками в разі поширення війни на регіон Середземного моря та допомоги

Греції і Румунії на випадок можливої агресії проти них. Важливою складовою частиною цієї міжнародної угоди був Протокол № 2, згідно, яким «зобов'язання, взяті на себе Туреччиною, не можуть примусити її до дії, результатом або наслідком якої буде втягнення її у збройний конфлікт з СРСР»¹⁰.

Включення Туреччини в орбіту англо-французької дипломатії призвело до того, що в Лондоні та Парижі все частіше лунали голоси про широкі можливості використання нового союзника у власних цілях. І це незважаючи на те, що існував зазначений Протокол № 2, який свідчив про виявлену достатню обережність Туреччини в екстраординарних випадках. «Позицію Туреччини можна було однозначно кваліфікувати як вкрай делікатну»¹¹, – такої думки дотримується офіційне видання, підготовлене Інститутом міжнародних відносин Анкарського університету «Туреччина та Об'єднані Нації».

Однак ця обставина дуже мало бентежила англо-французьких союзників офіційної Анкари. Навіть поразка Франції (травень 1940 р.) аж ніяк не вплинула на будь-які зміни у позиції Лондона. Як свідчать розсекречені в 1971 р. архівні документи уряду Великої Британії за 1940 рік, у телеграмі на ім'я посла Його Величності в Туреччині Х'ю Нетчбелл-Х'югессена Форін офіс зобов'язував: «Однією зі складових частин нашого загального погляду на стратегію та політику розглядається можливість встановлення контролю над нафтоносним Баку...»¹² У відповідності з розробленими планами об'єднаного англо-французького військового командування (до травня 1940 р.) Туреччина повинна була дозволити авіації і флоту західних союзників базуватися на турецькій території та при необхідній вимозі відкрити Протоки¹³.

Однак будь-який зондаж – це є скоріше рішення, але без господаря. І в цьому можна переконатися, ознайомившись із донесенням французького посла в Анкарі Рене Массіглі, який повідомляв у Париж, що правлячі кола Туреччини поінформовані про можливість кавказького варіанта ведення війни, але в той же час стійко виступають проти використання турецької території у будь-яких авантюрах щодо Баку...¹⁴ У зв'язку з цим неабиякий інтерес становлять мемуари відомого турецького письменника та дипломата Якуба Кадрі Караосманоглу.

«Хіба мало зусиль доклали англійці та французи, – зазначав він, – щоб примусити нас напасти на Росію?... Скільки разів вони намагались переконати нас у необхідності підготуватись до «другого кримського походу...»¹⁵ Та й у заявах турецьких офіційних кіл заперечувалася причетність Туреччини до антирадянської кампанії, яка розгорнулася тоді в західних державах¹⁶.

Актуальним питанням взаємовідносин Туреччини з Великою Британією у зв'язку з подальшим погіршенням становища на Балканах (кінець 1940-го – початок 1941 р.) були присвячені: обмін посланнями між турецьким президентом Ісметом Іненю та англійським прем'єр-міністром Уїнстоном Черчиллем, який очолив кабінет міністрів 10 травня 1940 р.; переговори в Анкарі (25–28 лютого 1941 р.) міністра закордонних справ Англії Антоні Ідена та начальника британського імперського генштабу генерала Джона Ділла. Турецьку столицю у другій половині січня 1941 р. відвідав особистий представник президента США Франкліна Делано Рузвельта, один з керівників американської військової розвідки полковник Уільям Донован¹⁷.

А тим часом дипломатія нацистської Німеччини розгорнула бурхливу діяльність та активність, прагнучи будь-що схилити Туреччину до широкого політичного, економічного та військового співробітництва з державами «осі». Великі надії у зв'язку з цим покладалися на німецьке посольство в Анкарі. «Посада посла в Туреччині, – згадував колишній аташе цього посольства розвідник Л. Мойзіш, – була найбільш відповідальною з тих, які тільки могла запропонувати дипломатична служба «Третього рейху»... Для успіху справи потрібна була вражаюча політична фігура»¹⁸. Нею став Франц фон Папен, призначений в Анкару у квітні 1939 р. Він міг стати послом у Туреччині ще в 1938 р., однак не отримав тоді, за життя М.К. Ататюрка, якому добре була відома його діяльність як офіцера німецької розвідки в Сирії під час Першої світової війни агремана (згоди)¹⁹. Як згадував польський посол у Туреччині Станіслав Піотровський, Папен оселився у Стамбулі у фешенебельному готелі «Парк», на самому березі Босфору, щоб особисто спостерігати прохо-

дження суден через Протоку, хоча власне німецьке посольство містилося в Анкарі²⁰.

У численних бесідах з турецькими державними діячами новий німецький посол усіяло розхвалював переваги, які може отримати Туреччина, встановивши з «Третім рейхом» дружні, союзницькі взаємини²¹. Після тривалих наполегливих зусиль у переговорах з турецькими державними діячами Папену все ж вдалося переконати останніх піти на укладення терміном у 10 років договору про «дружбу та ненапад» з Німеччиною від 18 червня 1941 р. Не останню роль у цьому відіграло послання Гітлера президенту Туреччини Іненю²². Розповідаючи про Папена як дипломата, Я.К. Караосманоглу зазначав: «Ця людина досягала своєї мети обхідними шляхами. Після вторгнення німців у Грецію він прийшов до нас із посланням Гітлера, а пішов, досягнувши нашої згоди на підписання пакту про ненапад... Цим я зовсім не хочу сказати, що Папен заманив нас у пастку. Нехай історія розсудить цей наш крок»²³.

Отже, тристоронній союзний договір «про взаємну допомогу» між Великою Британією, Францією і Туреччиною від 19 жовтня 1939 р. (після поразки Франції у травні 1940 р. у відносинах Лондона й Анкари договір зберігав свою силу) та взаємозапаречний турецько-німецький пакт «про дружбу і ненапад» від 18 червня 1941 р. – досить переконливе підтвердження, що у міжнародних відносинах того часу з'явився новий феномен – «турецького нейтралітету» – з усіма притаманними йому особливостями. Заслуговує на увагу той факт, що Англія, та США були поінформовані про хід турецько-німецьких переговорів²⁴.

Цілком симптоматично, що у переддень 22 червня 1941 р. (дня нападу Німеччини на Радянський Союз) у політиці Туреччини досить рельєфно визначився крен у бік істотного посилення її зв'язків з державами «осі», хоча у заяві турецького посла в Москві Хайдара Октає від 25 червня 1941 р. зазначалося, що «у зв'язку зі становищем, створеним війною між Німеччиною і СРСР, уряд Республіки вирішив проголосити нейтралітет Туреччини»²⁵. Як зауважив через багато років по тому турецький автор Зехра Йондер (Zehra Önder), підписаний Туреччиною 18 червня 1941 р. пакт із Німеччиною «служив, безперечно, інтересам останньої»²⁶.

Тимчасові успіхи німців на Східному фронті та дипломатичний тиск Берліна, що надалі відчутно посилювався, помітно впливали на подальшу зовнішньополітичну орієнтацію офіційної Анкари. А це насамперед означало, що турецька концепція нейтралітету на практиці припускала все більш одностороннє його тлумачення, а відтак і неправомірне його порушення на користь тих же держав «осі». Так, в одному з донесень німецького посольства в Берлін наголошувалося, що турецькі урядові кола все більше починають цікавитися долею тюрків, які перебувають поза Туреччиною²⁷.

У жовтні 1941 р. на запрошення командування німецького вермахту турецька делегація у складі начальника військової академії в Анкарі корпусного генерала Алі Фуада Ердене та генералів у відставці Еміра Еркілета та Іхсана Сабіза побувала в окупованому на той час німцями українському місті Миколаєві, де відвідала його знамениті судноверфі. «Це були найбільші й найкращі кораблебудівні підприємства, які я коли-небудь бачив, – зазначав Еркілет, – німці отримали найсприятливіші можливості для будівництва потужних військових та військово-транспортних суден»²⁸. Однак прогнози відставного турецького генерала не здійснилися. Німецькій окупаційній владі не вдалося відродити миколаївські заводи та почати там будівництво військових кораблів. Цьому завадила самовіддана боротьба патріотів-підпільників²⁹.

Тоді ж турецькими правлячими колами була порушена міжнародна Конвенція 1936 р. про режим Чорноморських проток.

У зв'язку з цим хотілось би висловити деякі міркування. Цілком справедливо припустити, що певна частина перелічених у офіційних радянських повідомленнях військових та військово-допоміжних кораблів держав «осі»³⁰ могла потрапити в акваторію Чорного моря зовсім не обов'язково через протоки. А чому слід категорично виключати в цьому випадку і таку могутню європейську судноплавну артерію, як Дунай, що вливається у Чорне море? Або цілком ігнорувати зовсім іншу альтернативу доставкам малогабаритних плавзасобів не водним шляхом, а суходолом?

І нарешті таке. Зовнішня політика Турецької Республіки – незалежної і суверенної держави – викликала вкрай негативну

реакцію з боку тодішнього лідера СРСР Й.В. Сталіна. І він з притаманними йому репресивними методами, у тому числі і у сфері міжнародних відносин, вирішив суворо покарати свого вчорашнього друга та союзника. Вже незабаром після завершення війни у радянських засобах інформації розгорнулася на повну силу гучна антитурецька кампанія. Справа дійшла до відвертих територіальних претензій щодо Туреччини, оголошених представниками громадськості тодішніх радянських республік Вірменії та Грузії. Що ж до Конвенції 1936 р., підписаної у швейцарському місті Монтре про режим Чорноморських проток, то її, на думку керівництва СРСР, слід було переглянути і включити до переліку обов'язкових умов цього міжнародного договору такий явно неприйнятний для офіційної Анкари пункт: «Туреччина і Радянський Союз як держави, найбільш зацікавлені та здатні забезпечити свободу торговельного мореплавства й безпеку... організують спільними засобами оборону проток...»³¹ Усе це було визнано на найвищому рівні в СРСР, коли з трибуни сесії Верховної Ради 29 грудня 1955 р. Перший секретар ЦК КПРС М.С. Хрущов заявив, що за часів Кемалю Ататюрка у нас із Туреччиною були «дуже добрі відносини, але потім вони були затьмарені. Ми не можемо сказати, що це сталося тільки з вини Туреччини, – були допущені і з нашого боку недоречні заяви, які затьмарили ці відносини»³².

Говорячи про факти порушення Туреччиною міжнародної Конвенції 1936 р. про режим Чорноморських проток, потрібно зауважити: становить безперечний інтерес телеграма міністра закордонних справ Англії А. Ідена (1 грудня 1942 р.) на адресу британського посольства в Москві, в якій, зокрема, зазначалося: «Ми повністю поділяємо точку зору СРСР щодо відвернення збільшення кількості ворожих кораблів у Чорному морі. Це стало законною підставою для недавнього представлення, яке було надіслано Турецькому уряду урядами США та Великої Британії». Водночас Іден повідомляв, що військово-морським силам флоту Його Величності «з його численними зобов'язаннями у Середземному морі важко перехоплювати зазначені ворожі судна при вході у Дарданелльську протоку». На його думку, найбільш зручним місцем для такого перехоплення міг би стати північний

вихід з Босфору в Чорне море, де «радянський військово-морський флот з його підводними човнами міг би зробити проходження кораблів держав «осі» ризикованою справою»³³.

У той же час викликає інтерес і такий повчальний факт. Погодившись на проходження з Чорного моря через протоки групи радянських суден у складі криголама «А. Мікоян» (побудованого свого часу в Миколаєві) та восьми танкерів (кінець листопада 1941 р.), турецька влада виступила з категоричними умовами: кораблі ні в якому разі не повинні належати до військово-морських сил, їм дозволялося йти через протоки тільки повністю беззбройними³⁴.

У серпні 1942 р. до міста Куйбишева (нині Самара), де тимчасово розміщувалися установи Наркомату закордонних справ СРСР та дипломатичний корпус, прибув новий турецький посол Джевад Ачикалин. Це був діяч, що посідав помітне місце в турецькому політичному істеблішменті і користувався репутацією людини зі зв'язками³⁵. У тодішньому дипломатичному світі точилися досить жваві розмови, що цей своєрідний жест турецького уряду перетвориться чи не на якісно новий рубіж у взаємовідносинах цієї країни з її північним сусідом³⁶.

Однак дійсність виявилася зовсім іншою. Саме влітку та восени 1942 р. турецьке військово командування сконцентрувало поблизу державного кордону з радянським Закавказзям досить потужне угруповання військ. У своїх мемуарах генерал армії С.М. Штеменко зазначав у зв'язку з цим: «Коли стало очевидно, що німецько-фашистські війська обов'язково будуть пробиватися на південь уздовж Кавказького узбережжя та через Кавказький гірський хребет, перед нами дуже гостро постало нове неминуче питання: а чи не підтримають їх турецькі прихильники? У середині 1942 р. ніхто не міг ручатися, що Туреччина не виступить на боці Німеччини»³⁷. Папен тоді доповідав у Берлін, що у питанні про дислокацію турецьких військових частин його запевнили: Туреччина повністю буде враховувати нову обстановку³⁸. Турецький посол в СРСР Д. Ачикалин у зв'язку з німецьким наступом, що розгорнувся на Кавказі, був навіть відкликаний в Анкару для «консультацій»³⁹. На думку британського посла

в Москві того часу Арчибальда Кларка Керра, навряд чи можна було чекати з турецького боку будь-яких серйозних намірів на користь дійсного поліпшення відносин з Росією⁴⁰. Посол А.К. Керр отримав ще у квітні 1942 р. від А. Ідена телеграму, в якій зазначалося, що офіційна Анкара робить справді все можливе для запобігання заостренню взаємин із Німеччиною і що вона (Анкара) сподівається дотримуватися такої позиції протягом всієї війни⁴¹.

Широкий резонанс у колах турецької громадськості викликав нищівний розгром німців під Сталінградом. Вже перші повідомлення про початок 19 листопада 1942 р. грандіозного наступу Радянської Армії жваво коментувалися турецькими органами преси різних напрямків. Ось, наприклад, заголовки екстрених випусків деяких центральних газет: «Vatan» («Батьківщина»): «Росіяни досягли величезного успіху та поставили німецьку армію у вкрай тяжке становище»; «İkdam» («Прогрес»): «Німецький фронт безнадійно прорваний»; «Cumhuriyet» («Республіка»): «Росіяни перехопили стратегічну ініціативу»; «Yeni Sabah» («Новий ранок»): «Перемога під Сталінградом пробудила надії на довгоочікуване визволення пригноблених народів Європи»⁴².

Отже, після великої битви на Волзі у зовнішньополітичній орієнтації Турецької Республіки почали з'являтися якісно нові тенденції до активізації розвитку контактів з державами антигітлерівської коаліції, а відтоді турецький нейтралітет поступово все більше солідаризувався з названими державами. У заявах офіційної Анкари все частіше згадувалося, що у Туреччині є свої союзники в особі Англії та США. У зв'язку з цим показовий і такий факт. Коли у червні 1943 р. керівництво вермахту надіслало запрошення турецькому генералу Саліху Омуртаку відвідати Східний (німецько-радянський) фронт, міністр закордонних справ Туреччини Нуман Менеменджіоглу звернувся за порадою до британського посла Х'ю Нетчбелл-Х'югессена. Той негайно відповів, що цього ні в якому разі робити не можна. І тільки після цього Н. Менеменджіоглу дав негативну відповідь стосовно поїздки свого співвітчизника-генерала на фронт. Аналогічна історія мала місце з іншими високими посадовцями турецької

армії – генералом Тойдеміром та начальником розвідки генштабу полковником Хільмі Ораєм⁴³.

Правда, як і раніше, тривали турецькі поставки стратегічної сировини, здебільшого хрону, до Німеччини. Однак робилося це вже не так відверто⁴⁴. У цьому контексті вельми повчальним виглядав шарж турецького художника Раміза, який зобразив у серії малюнків на політичні теми роль Туреччини в міжнародних відносинах того часу: стоїть турецький солдат і посміхається, він товариш німецького солдата, союзник англійського, сусід радянського та улюбленець дядечка Сема...⁴⁵

У світлі посиленої активізації турецько-англійських взаємин слід насамперед розглядати зустріч 30–31 січня 1943 р. в Адані (Південна Туреччина) президента Туреччини Ісмета Іненю з прем'єр-міністром Великої Британії Уїнстоном Черчиллем. Згідно з офіційною заявою останнього, Англія не висувала під час переговорів ніяких особливих вимог до Туреччини, крім єдиної: забезпечити раціональне використання зброї англо-американського виробництва⁴⁶, що надходила в цю країну⁴⁷. Насправді в Адані Черчилль з'ясовував можливості використання Туреччини на випадок союзницької атаки проти держав «осі» з півдня, через Балкани, з цього, за його виразом, «м'якого підчерев'я Європи», атаки, яка своєю метою, по суті, мала підмінити відкриття другого фронту в Європі⁴⁸. Як свідчать німецькі дипломатичні документи, що потрапили до рук американців, туркам натякнули на бажаність вступу Туреччини у війну на боці антигітлерівської коаліції. Турецька сторона погодилася на це за умови, якщо фронт (радянсько-німецький) дійде до лінії Дніпра. Однак турки підуть на це не з метою нанесення удару по державах «осі», а щоб поліпшити свої позиції перед Росією, оскільки Туреччина на випадок посилення останньої «сама повинна потурбуватися про своє існування в майбутньому»⁴⁹. Оголосивши про свій вступ у війну, зазначалося у названих документах, Туреччина негайно дозволила б проходження через протоки військово-морських сил Великої Британії, давши тим самим можливість увійти їм в Чорне море, з тим щоб здійснити висадку десанту на болгарському та румунському узбережжі⁵⁰. Обговорювалася також

ситуація на випадок, коли б на лінії Дніпра встановилась рівновага сил. У цьому випадку Туреччина залишається цілком спокійною: вона дотримуватиметься своєї звичної політики нейтралітету⁵¹. Турецька сторона під час зустрічі пообіцяла, що незабаром посилить свої збройні сили на кордонах із Фракією (південно-східна частина Болгарії та східна частина Греції) з метою надання допомоги можливному англо-американському десанту; проте вона це зробить не за рахунок тих військ, які й надалі залишаться у Північно-Східній Анатолії, тобто на кордоні з Росією⁵². І, нарешті, не обійшлося без розгляду різноманітних варіантів так званого «посередництва», яке, на думку Лондона й Вашингтона, Туреччина могла здійснити між Заходом та державами «осі»⁵³.

У цьому ж плані слід розглядати переговори (липень 1943 р.), які вів турецький міністр закордонних справ із главами урядів Румунії та Угорщини, мета яких – здійснити зондаж щодо укладення можливого миру останніх з Англією та США. І хоч прем'єр-міністр Туреччини виправдовувався потім, що ініціатива йшла не від Туреччини, це, зрештою, не міняло суті справи⁵⁴.

Цікаво, що Черчілль у ході переговорів всіяко застерігав турецьке керівництво від «невиправданого ризику», заявляючи при цьому, що «позиція, за якою Туреччина не воює, у цьому випадку є, можливо, найбільш цінною для британських імперських інтересів»⁵⁵. Отже, політика турецького нейтралітету поступово набувала вже нового змісту: вона ставала дедалі більш вигідною західним державам – Англії та США.

28 листопада – 1 грудня 1943 р. відбулася Тегеранська конференція керівників трьох великих держав антигітлерівської коаліції – СРСР, США й Великої Британії. На конференції обговорювалися головним чином питання, пов'язані з відкриттям другого фронту. І хоча було нарешті прийняте погоджене рішення про його відкриття в Західній Європі в 1944 р., британська дипломатія не залишала надій все ж використати Туреччину у власних інтересах саме на Балканах. «Важливим питанням, – заявив Черчілль вже на першому пленарному засіданні конференції, – є питання про те, щоб переконати Туреччину все ж вступити у війну. Це дало б нам можливість відкрити комунікації через Дарданелли та Босфор...»⁵⁶

Англійську делегацію навіть влаштував і такий варіант: Туреччина лише формально оголосить війну «Третьому рейху», але не буде вести воєнних дій проти нього⁵⁷.

Незабаром після Тегеранської конференції в Каїрі (Єгипет) 4–6 грудня 1943 р. відбулася зустріч Ф.Д. Рузвельта та У. Черчілля з турецьким президентом І. Іненю. Каїрські переговори були, можна сказати, ще однією спробою «умовити» Туреччину вступити у війну проти Німеччини⁵⁸. В опублікованому 7 грудня 1943 р. спільному комюніке зазначалося, що участь глави Турецької держави у переговорах «є свідченням сили союзу, що об'єднує Англію й Туреччину, а також щирої дружби, яка існує між народами Туреччини і США». У комюніке у досить загальних фразах підкреслювалося, що переговори були «плідними та корисними»⁵⁹.

Однак фактично жодних конкретних зобов'язань щодо участі Туреччини у війні на боці антигітлерівської коаліції прийнято не було. Це пояснювалося якоюсь мірою і невідповідністю турецьких збройних сил до ведення великомасштабних воєнних операцій як на суші, так і на морі. В Анкарі також ще дуже побоювалися негативної реакції офіційного Берліна. Навіть після Каїрської конференції Туреччина продовжувала постачати стратегічну сировину (хром) «Третьому рейху»⁶⁰. У зв'язку з цим президент США у посланні до турецького президента (березень 1944 р.) звертав увагу останнього на те, що «відправка великої кількості хромової руди до Німеччини, що нині відбувається, тепер стала питанням, яким Об'єднані Нації серйозно стурбовані. Вам краще вирішити, яким способом німці можуть бути позбавлені подальшого доступу до турецької хромової руди...»⁶¹

Проте слід зауважити, що такі демарші не дуже допомагали. Адже продовжував зберігати свою силу спеціальний план командування вермахту «Гертруда» (вторгнення в Туреччину на випадок порушення останньою нейтралітету). Таємна директива цього плану передбачала, що «на випадок, якщо Туреччина залишиться не на нашому боці, удар на південь через Анатолію буде здійснений проти її волі»⁶².

Цілком зрозуміло, що тільки корінний перелом в ході Другої світової війни, зумовлений насамперед розгромом військ «Тре-

тього рейху» у битві на Волзі (1943 р.), спільні перемоги на фронтах збройних сил антигітлерівської коаліції у 1944 р. набагато прискорили еволюцію у поглядах турецьких правлячих кіл та все більше сприяли виникненню нових тенденцій у їхніх зовнішньополітичних акціях. У тій конкретній обстановці офіційна Анкара змушена була вжити низку адекватних заходів. Так, у січні 1944 р. був відправлений у відставку маршал Февзі Чакмак, начальник генштабу турецької армії. Офіційні причини – похилий вік, а насправді – надто відверті симпатії до німців⁶³. 21 квітня 1944 р. нарешті було прийнято рішення про припинення поставок хрону Німеччині, яке Черчілль охарактеризував як «промовистий жест і велику послугу, даровані турецьким урядом»⁶⁴. У травні 1944 р. турецька влада заарештувала та притягнула до судової відповідальності ватажків пантюркістів. Однак симптоматично, що з 24 цих звинувачених функціонерів тільки п'ятеро отримали різні терміни ув'язнення, решта (19) були взагалі виправдані⁶⁵. 15 червня 1944 р. у турецьких засобах інформації з'явилося повідомлення, що, оскільки кабінет міністрів Туреччини не схвалив політику, яка проводилася протягом останнього часу міністром закордонних справ Н. Менеменджіоглу, той змушений був піти у відставку»⁶⁶.

2 серпня 1944 р. турецький кабінет міністрів виступив із заявою про розрив дипломатичних та економічних відносин цієї країни з нацистською Німеччиною. Правда, як визнав прем'єр-міністр Шюкрю Сараджоглу, це ще не означало оголошення війни останній⁶⁷.

Друга світова війна вже наближалася до свого остаточного завершення (це сталося 2 вересня 1945 р., тоді був підписаний Акт про беззастережну капітуляцію Японії, причому від СРСР його підписав генерал К.М. Дерев'янку), коли Туреччина нарешті прийняла рішення про оголошення 23 лютого 1945 р. війни Німеччині та Японії⁶⁸.

Неабиякий інтерес викликає той факт, що оголошенню війни Японії передувала резолюція законодавчого органу цієї країни – Великих Національних Зборів Туреччини (ВНЗТ) від 3 січня 1945 р. про розрив турецько-японських дипломатичних й економічних взаємин. Оскільки це було зроблено здебільшого на вимогу США та Ве-

ликої Британії, то зовнішньополітичні відомства цих держав були у захваті, з якою «рішучістю» офіційна Анкара звільнялася від японських дипломатів (вони негайно були інтерновані)⁶⁹.

Згадуючи про факт офіційного оголошення війни Німеччині та Японії, турецький міністр закордонних справ Хасан Сака у своєму виступі у ВНЗТ підкреслив, що оскільки це відбулося до 1 березня 1945 р. (цю дату йому повідомив англійський посол в Анкарі), то Туреччина має цілковите право розраховувати на свою участь у конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско (відкриття було призначено на 25 квітня 1945 р.)⁷⁰.

У зв'язку з цим лондонська газета «Daily Mail» у редакційній статті зазначала, що таке рішення «можна було б вітати більш натхненно рік тому... Адже цей крок мав скоріше характер запізнілої політичної акції»⁷¹.

Солідаризуючись із висновком газети, деякі дипломатичні кола західних держав висловлювали думку, що в разі своєчасного вступу Туреччини у війну світ би став свідком практичної участі її збройних сил, наприклад, у повному визволенні Італії від гітлерівців⁷².

Слід зазначити, що зовнішня політика Туреччини в роки Другої світової війни зазнавала критики насамперед з боку її громадян. Незважаючи на прийнятий в 1940 р. закон про запровадження в центральних вілайєтах країни стану облоги, представники опозиції не переставали виступати проти політики пособництва державам «осі»⁷³. У порушення демократичних прав було кинуто за ґрати великого турецького поета Назима Хікмета (1902–1963), репресовані письменники Орхан Кемаль (1914–1970) та Суад Дервіш, на знак протесту проти політики тодішньої влади залишив військову службу офіцер турецької армії, майбутній всесвітньо відомий письменник Азіз Несін (1915–1997). У парламенті депутат Хікмет Баюр виступив з обвинуваченням проти уряду, який довів стосунки Туреччини з її сусідами до кризового стану. Неодноразово піддавав критиці урядовий курс міністр закордонних справ часів М.К. Ататюрка Тевфік Рюшту Арас⁷⁴. І навіть патріарх турецького політикуму, колишній президент та прем'єр-міністр Турецької Республіки Ісмет Іненю висловив жаль (вересень 1967 р.)

у зв'язку з деякими зовнішньополітичними діями турецького уряду у ті пам'ятні роки, підкресливши при цьому, що ці «дії викликали багато дорікань»⁷⁵.

Що ж до турецької історіографії, то такому питанню, як нейтралітет Туреччини у Другій світовій війні, вона приділяє не дуже значну увагу. Характерно, що турецькі дослідники згадують про цей нейтралітет якось неохоче, скоромовкою. Крім офіційної точки зору, що правильна політика президента Ісмета Іненю дістала цілковите схвалення у Туреччині, хоча країна і відчувала економічні та політичні труднощі у той період⁷⁶, була поширена й така думка (автори колективної монографії «Туреччина та Об'єднані Нації» А.Ш. Есмер, С. Більге, Ф. Армаоглу та ін.). Туреччина протягом всієї війни «симпатизувала ідеям та принципам Об'єднаних Націй, а тому вона є одним із творців ООН»⁷⁷. Доктор політології професор Суна Кілі (Босфорський університет Стамбула) вважає, що діяльність Турецької Республіки на міжнародній арені в 1939–1945 рр. (а це різноманітні переговори, укладені пакти, договори, угоди, конвенції) була спрямована винятково на те, щоб усіма силами та засобами чинити опір вступу країни у війну⁷⁸. Відомий історик Шевкет Сюррейя Айдемір, оцінюючи роль Другої світової війни для турецько-радянських взаємовідносин, зазначав, що саме вона торпедувала процес їхнього відчутного зближення, розпочатий у 20-ті роки⁷⁹. Його колеги Мехмет Гьонлюбол та Тюркакайя Атайов вбачають головну причину проведення Туреччиною під час всієї війни політики нейтралітету у «нездатності за-

хідних держав постачати їй необхідну кількість зброї»⁸⁰. Причому Т. Атайов зауважує, що чим сильніше робився тиск на Туреччину з метою примусити її взяти участь у війні, тим більше ця країна чинила опір таким діям⁸¹.

Водночас, якщо дотримуватися такого філософського принципу, що «найважливіший результат – це кінцевий результат», то Туреччина в особі свого керівництва протягом усієї війни, вміло маневруючи у вирі зовнішньополітичних хитросплетінь, майстерно використовуючи при цьому винайдений нею ж такий феномен, як «турецький нейтралітет», прокладала шлях до своєї доленосної мети – всіляко уникнути безпосередньої участі у бойових операціях та цілком логічно зберегти власний людський потенціал і необхідну інфраструктуру⁸². І це їй вдалося! У зв'язку з таким висновком досить цікаво сприймається, зокрема, думка, висловлена у розпал війни (12 липня 1942 р.) швейцарською газетою «Journal de Genève». «Кажуть, що нейтралітет Туреччини – це диво. Збереження нейтралітету є, головним чином, заслугою вмілих і далекоглядних людей, що бажають врятувати національну незалежність Туреччини...»⁸³

Різнманітні матеріали (джерела і література), якими час від часу поповнюються національні й міжнародні архівні та бібліотечні центри, на наш погляд, можуть дати ще чимало непередбаченого у дослідженні зовнішньополітичного курсу Туреччини зазначеного періоду. А втім, ювілей вселенської трагедії, без сумніву, стане своєрідним повчальним стимулом до нових наукових пошуків і досягнень.

¹ История второй мировой войны 1939–1945. Т. 12. Итоги и уроки второй мировой войны. – Москва, 1982, с. 5, 150.

² Енциклопедія історії України. Т. 1. – Київ: Наукова думка, 2003, с. 667.

³ *Кемаль Ататюрк*. Избранные речи и выступления. Перев. с турецкого. – Москва, 1966, с. 390.

⁴ Там само.

⁵ Див.: *Миллер А.Ф.* Формирование политических взглядов Кемала Ататюрка (к 25-летию со дня его смерти) // Народы Азии и Африки. – М., 1963, № 5, с. 84.

⁶ *Tevetoğlu Fethi*. Cumhuriyet Devri Milli Eğitim Bakanları // *Hayat. Tarih Mecmuası*, 1973, N 9–10, s. 107–109. (*Теветоглу Фетхі*. Підготовка республіканських національних кадрів – міністрів // Життя. Історичний часопис).

⁷ «Hayat». *Tarih Mecmuası*, 1973, N 9–10, s. 141.

⁸ *Esmer Ahmet Şukrü*. *Siyasi tarih (1919–1939)* Ankara, 1953, s. 222–232, 234. (Есмер Ахмет Шюкрю. Дипломатична історія). *Okcün A. Gündüz*. *A. Guide to Turkish Treaties (1920–1964)*. Ankara, 1966, p. 15–16.

- ⁹ Treaty of Mutual assistance between His Majesty in Respect of the United Kingdom, the President of the French Republic and the President of the Turkish Republic. Ankara. October, 19, 1939.
- ¹⁰ *Ataöv Türkkaya*. The Policy of the Great Powers towards Turkey on the Eve of the Second World War // *Les Grandes Puissance et les Balkans a la Veille et au Debut de la Deuxieme Guerre Mondiale 1937–1941*. Sofia, 1973, p. 321–328. Показово, що незабаром після укладення договору у Берліні та Римі висловили великий сумнів у тому, що Туреччина негайно виступить на боці англо-французького блоку у разі поширення воєнних дій на зону Середземномор'я. (The National Archives of the United States of America (The National Archives...) A Microfilm Publication. T. 120, 1302, p. 480556). Насправді так і сталося.
- ¹¹ Turkey and the United Nations. – New York, 1961, p. 49–50.
- ¹² «Morning Star», London, 1971, January 3.
- ¹³ *Bulter I.R.M.* Grand Strategy. Volume II (September – 1939 – June 1941). London, 1957, p. 6–8.
- ¹⁴ *Massigli Rene*. Turquie devant la Guerre Mission á Ankara 1939–1940. Paris, 1964, p. 247–248.
- ¹⁵ *Караосманоглу Якуб Кадри*. Дипломат поневоле. Воспоминания и наблюдения. Пер. с тур. – М., 1966, с. 138–139.
- ¹⁶ Див.: *Vere-Hodge E.R.* Turkish foreign policy 1918–1948. Geneve, 1950, p. 139.
- ¹⁷ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü. Türkiye dış politikasında 50 yıl. İkinci Dünya Savaşı yılları (1939–1945). (T.C.D.B. İkinci Dünya Savaşı yılları (1939–1945) (Міністерство закордонних справ Турецької Республіки. Головне управління політичного планування та досліджень. Турецька зовнішня політика за 50 років (1923–1973). Друга світова війна (1939–1945). Ankara, 1973, s. 1, 46; *Crevelde Martin L.* Hitler's Strategy 1940–1941. The Balkan Clue. London, 1973, pp. 75–77.
- ¹⁸ *Моїзши Л.* Операция «Цицерон»; *Базна Э.* Я был Цицероном (перев. с англ.). – М., 1965, с. 6.
- ¹⁹ *Миллер А.Ф.* Очерки новейшей истории Турции. – М., 1948, с. 199.
- ²⁰ *Пиотровский С.* Свет и тени Турции. Перев. с польск. – М., 1981, с. 45.
- ²¹ T.C.D.B. İkinci Dünya Savaşı yılları (1939–1945), s. 96, 120; The National Archives... A. Microfilm Publication. T. 120, 1302, p. 480573.
- ²² *Armaoğlu F.* İkinci Dünya Harbinin önemli Olayları ve Pactları. – Ankara, 1958, s. 215. (*Армаоглу Ф.* Важливі події та договори Другої світової війни); *Krecker Lothar*. Deutschland und die Türkei in Zweiten Weltkrieg. – Frankfurt am Main, 1964, s. 56–57.
- ²³ *Караосманоглу Якуб Кадри*. Названа праця, с. 186.
- ²⁴ Foreign Relation of the United States (далі – FRUS) Diplomatic Papers 1941. Vol. III. The British Commonwealth, Near East and Africa. – Washington, 1959, p. 853, 866–868.
- ²⁵ Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны. Документы и материалы. – М., 1946, т. 1, с. 129.
- ²⁶ *Önder Zehra*. Die Türkische Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg. – München, 1977, с. 124.
- ²⁷ Документы министерства иностранных дел Германии. Вып. II. Германская политика в Турции (1941–1943 гг.). – М., 1946, с. 34–35.
- ²⁸ Російський державний архів сучасної політичної історії (РДАСПІ), ф. 4459, оп. 28/2, спр. 559, арк. 89–90, 91, 217.
- ²⁹ *Нем'ятий В.* Вірність. З історії боротьби трудящих Миколаївської області проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). – Одеса, 1973; *Видуцкий Л.М.* Герои Николаевского подполья (О Герое Советского Союза В.А. Лягине) // Судостроение, 1975, № 5, с. 32–35.
- ³⁰ Див.: Внешняя политика Советского Союза. Документы и материалы. – 1946 год. – М., 1952, с. 168–169.
- ³¹ Див., наприклад: *Дживелегов А.К.* Армения и Турция. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 20 февраля 1946 г. в Лекционном зале в Москве. М., 16 с.; *Джапаншиа С., Бердзенишвили Н.* Письмо в редакцию газеты «Коммунист». О наших законных требованиях к Турции. (Передруковано в газ. «Известия», 1946, 20 грудня); Нота Советского правительства Турецкому правительству о пересмотре Конвенции 1936 г. в Монтре о режиме Черноморских проливов // Известия, М., 1946 г., 24 августа.
- ³² Радянська Україна, 1955, 30 грудня.
- ³³ Public Record Office. Foreign Office, Great Britain (далі: P.R.O. F.O., G.B.) 181/969/22 File № 10/1942, Turkey – Soviet Union. Political.
- ³⁴ *Цимбал Є.І.* Танкери йдуть на прорив // Український історичний журнал. Київ, 1973, № 2, с. 108; *Давидич С., Омельчук І.* Криголам приймає бій // Наука і суспільство, 1982, № 8, с. 51.
- ³⁵ Дружина Д. Ачикалина була рідною сестрою Латіфе-ханім, яка була одружена свого часу з М.К. Атагюрком.

- ³⁶ PRO. FO, G.B. 181/965/14. File № 44/1942 Turkey – Soviet Union. Political. Part III. Doc. 44/173/42.
- ³⁷ Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны. – М., 1981. Книга первая, с. 51–52.
- ³⁸ Документы министерства иностранных дел Германии. Вып. II. Германская политика в Турции (1941–1943), с. 73.
- ³⁹ PRO. FO, G.B. 181/969/22. File № 10/1942. Turkey – Soviet Union. Political.
- ⁴⁰ Ibidem. 181/965/14. File № 44/1942. Turkey – Soviet Union. Political. Part III. Doc. 44/158/42.
- ⁴¹ Ibidem. 181/969/22. File № 10/1942. Turkey – Soviet Union. Political.
- ⁴² РДАСП, ф. 4459, оп. 27/1 спр. 1076, арк. 179, 181; оп. 34/5, спр. 917, арк. 2–3.
- ⁴³ PRO. FO, G.B. 181/975/6. File № 41/1943/ Turkey – Russia. 1943. Doc. 41/17/43. Doc. 41/21/43.
- ⁴⁴ Gürsel Halük F. Tarih Boyunca Turk-Rus İlişkileri (Історія турецько-російських відносин протягом усього часу). – Istanbul, 1968, s. 217.
- ⁴⁵ Bisbee Eleanor. The New Turks. The Pioneers of the Republic. 1920–1950. – Philadelphia, 1951, p. 196–197.
- ⁴⁶ Ще 4 грудня 1941 р. президентом США Ф.Д. Рузвельтом був поширений на Туреччину, країну, оборона якої «життєво важлива для Сполучених Штатів», закон про «lend-lease» («в оренду або у позику») (Миллер А.Ф. Очерки новейшей истории Турции. – М., 1948, с. 265).
- ⁴⁷ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Т. I. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). – М., 1958, с. 88–89.
- ⁴⁸ Трухановський В.Г. Уинстон Черчилль. Политическая биография – М., 1968, с. 366.
- ⁴⁹ The National Archives of the United States of America. Committee for the Study of War Documents. Microcopy No T – 454. Roll 88, p. 953.
- ⁵⁰ Ibidem.
- ⁵¹ Ibidem, p. 954.
- ⁵² Ibidem, p. 956.
- ⁵³ Ibidem, p. 955.
- ⁵⁴ PRO. FO. G.B. 181/975/6. File № 41/1943/. Turkey – Russia. 1943. Doc. 41/24/43; Doc. 41/27/43; Doc. 41/32/43.
- ⁵⁵ Ibidem. Doc. 41/50/43.
- ⁵⁶ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов. – М., 1978. Т. II. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). с. 98.
- ⁵⁷ PRO. FO, G.B. /975/6. File № 41/1943/ G. Turkey – Russia. 1943. Doc. 41/50/43.
- ⁵⁸ Foreign Relations of the United States. (FRUS). Diplomatic Papers. The Conference at Cairo and Tehran 1943, Washington, 1961, p. 831–833; *Türkkiye Ataöv*. İkinci Dünya Savaşı (Друга світова війна). – Ankara, 1985, s. 122.
- ⁵⁹ Британский союзник (London), 1943, № 51, с. 1.
- ⁶⁰ Documents on German Foreign Policy (DGFR) 1918–1945. From the Archives of the German Foreign Ministry. Series D. (1937–1945), vol. IX. – Washington, 1949, p. 513; *Robinson Richard*. The First Turkish Republic. A Case Study in National Development. – Cambridge Mass, 1963, p. 304; *Гану-сеу А.И.* Турецкий вопрос на Тегеранской конференции // Проблемы истории Турции (сборник статей). – М., 1978, с. 154–160.
- ⁶¹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Т. II. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Труменом (август 1941 г. – декабрь 1945 г.). – М., 1958, с. 138.
- ⁶² *Glasneck I., Kircheisen I.* Türkei und Afghanistan – Brennpunkte der Orientpolitik in Zweiten Weltkrieg. – Berlin, 1968, s. 59, 89.
- ⁶³ *Robinson Richard*. Ibidem, p. 306.
- ⁶⁴ Британский союзник, 1944, № 23, с. 9.
- ⁶⁵ РДАСП, ф. 4459, оп. 12, спр. 258, арк. 124.
- ⁶⁶ *Ataöv Türkkiye*. Turkish Foreign Policy 1939–1945. – Ankara, 1965, p. 122.
- ⁶⁷ РДАСП, ф. 4459, оп. 12, спр. 258, арк. 54.
- ⁶⁸ PRO. FO, G.B. 181/997/9. Turkey 1945. Doc. 96/2/45; Doc. 96/3/45.
- ⁶⁹ Ibidem. Doc. 96/4/45; Doc. 96/9/45.
- ⁷⁰ Ibidem. 181/975/6. File № 41/1945/ G. Turkey-Russia. 1945. Doc. 41/50/45. Turkey and the United Nations.
- ⁷¹ РДАСП, ф. 4459, оп. 12, спр. 258, арк. 112.

⁷² PRO. FO, G.B. 181/997/9. Turkey, 1945. Doc. 96/20/45.

⁷³ Бакинський робочий, 1941, 2 августа.

⁷⁴ *Erkmen F.* En büyük tehlike. İstanbul, 1943 (*Еркмен Ф.* Найбільша небезпека); *Derviş Suat.* Niçin ben Sovyetler Birliğinin dostuyum? İstanbul, 1944. (*Дервіш Суат.* Чому я друг Радянського Союзу?) *Миллер А.Ф.* Новейшая история Турции, с. 209; *Несін Азіз.* На каруселі. Оповідання – 3 турецької переклав Олександр Ганусець. – Київ, 1979; *Утургаури С.Н.* Турецкая литература республиканского периода в работах отечественных исследователей // От Стамбула до Москвы. Сборник статей в честь 100-летия профессора А.Ф. Миллера. – М., 2003, с. 198, 200–201.

⁷⁵ Див.: Новое время, Москва, 1967, № 41, с. 11.

⁷⁶ Див.: İkinci Dünya Savaşında Türkiye // *Hayat. Tarih Mecmuası*, 1973, № 9–10, s. 131 (Туреччина в період Другої світової війни).

⁷⁷ Turkey and the United Nations. Prepared under the auspices of the Institute of International relations of the faculty of political Sciences of the University of Ankara for the Carnegie Endowment for International peace. – New York, 1961, p. 70.

⁷⁸ *Kili Suna.* Türk Devrim Tarihi. (Історія турецької революції). – İstanbul, 1982, s. 190–191.

⁷⁹ *Aydemir Şevket Süreyya.* Tek Adam. Mustafa Kemal. (*Айдемір Шевкет Сюрейя.* Та людина). 3 cilt. 1922–1938. – İstanbul, 1978, s. 413.

⁸⁰ *Gönlübol Mehmet, Ataöv Türkkaya.* Turkey and the United Nations. A legal and political appraisal. – Ankara, 1960, p. 13.

⁸¹ *Ataöv Türkkaya.* Turkish Foreign Policy 1939 – 1945, p. 134.

⁸² Див.: Турецкая Республика. Справочник. – М., 2000, с. 66.

⁸³ РДАСПІ, ф. 4459, оп. 28/2, спр. 549, арк. 22–23.